

տուել... Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը ժողովուրդներ են ազատել... ինչ կը ներկայացնենք մենք՝ գերմանացիներս ուրիշ ժողովուրդների արածի հանդէպ, ունինք մենք որեւէ քաղաքական ակտ, որով կ'արողանայինք պարծնելալ»:

Դատախոսութեան վերջում համակրելի բերնշտայն հրաւիրում է Գերմանիային գէթ մի անգամ լաւ առիթը բաց չը թողնել և օգնութեան հասնել անարդար տեղը տանջուող թիւրքահայերին, վերջ դնելով թիւրքական զարշելի ռեժիմին:

Ա. Ա.

31) Մ. Տ. ՇԵՕՏ, Քիւրդ բէգ. Գծեր հայ-քրդական կեանքէն. ա. հատորիկ, Բարիդ, 1902, գինն է 20 կոպ.

Ահա մի փոքրիկ զիւրք, զրուած բաւական սնհոգ և նոյն իսկ անփոյթ ձեռքով. բայց որ, այնուամենայնիւ արժանի խորին ուշադրութեան: Դա վէպ չէ և ոչ էլ պօէմա, այլ արձանագրութիւն կեանքի առօրեայ պատահարների, մի քիչ համեմուած անձնական դատողութիւններով, որոնք սակայն չեն կտրողանում բուն իրականութիւնը խեղաթիւրել: Հեղինակը՝ մի թիւրքահայ, այս փոքրիկ գործով շօշափում է մի թէև հին, բայց միշտ հետաքրքիր հարց. այն է՝ թէ ո՞ր պէտք է վնասուել աղբիւրը այն մեծ չարիքի, որ ծանրանում է թիւրքաց հայերի գլխին: Յայտնի արևմտյի դէպքերից չլիարժէք չափ տալով գրողիններ փորձեցին «պատասխանատուութիւններ» սահմանել, անմիտ ու փութկոտ վճիռներ արձակել և հրէշները պէս «Ժ իսաչ հան» ոռնացին: Ողորմելի ոչնչութիւններին մի բնորոշ յատկութիւն է, պատասխանատուներ ու զոհեր վնասուել իրանց մէջ, իրանց չուրջը, երբ անկարող են աւելի հեռուն տեսնել, աւելի հզօրներին դիմադրաւել, ինչպէս խղճուկ երեխաներ, որոնք քարին դիպչելուց և ընկնելուց յետոյ, վեր են կենում և ոտքով գետինը թակում:

Դատախազի դերը երեւի շատ է գրաւիչ, որովհետև ամեն մի զարշելի սողուն շտապեց գերազանցել միւսներին իր յախուռն մեղադրանքներով և զաղբելի թուլամորթները, հասան մինչև այն աստիճանի, որ ամենանուիրական գերեզմաններն ու անտունները չը խնայեցին իրանց բերանի պիղծ փրփուրով: Ասում էին, որ թիւրքաց Հայաստանը դրախտ էր, երջանիկ երկիր, որ հայերը բաղդաւոր էին այնտեղ, բայց իրանց ձեռքով

իրանց աչքերը հանեցին՝ Միայն կոյր աչքերի տեսած այդ «դրախտի» մասին շատ է զրուել, նրանոյն իսկ մանրամասը նկարագրիւր արեցին նաև շատ օտարականներ, ահա այժմ էլ մի հայրենակից, մի հայ մարդ՝ պ. Շւոտ, որ իր ասելով 23—24 տարի է անցկացրել այդ երկրում, գալիս է իր գրքով մեզ ցոյց տալու միայն մի անկիւնը, մի շատ փոքրիկ անկիւնը այն իրականութեան, որ իշխում էր այն «դրախտում» մեղադրաբի հիմունք ծառայող 95—96 թ. դէպքերից առաջ:

Պ. Շւոտ իր նկարագրութեան համար վերցնում է Բալուի մի անկիւնը, և այնտեղ ամեն օր կատարուող փաստերից միայն մէկը, որ սակայն բոլորովին բաւական է տխուր, սարսեցողիչ լոյս սփռելու Թիւրքաց Հայաստան կոչուող դժոխքի վրայ:

«Նայելով աւանդութիւններին և ժամանակակից ծերունիների պատմածին, ասում է հեղինակը, Բալու գաւառը ԺԹ դարի սկզբներին ունէր 253 զիւղ, որոնցից 120-ը զուտ հայաբնակ էին, մնացեալ 133 զիւղերում կը բնակէին հայ և քիւրդ խառն: Այդ 253 զիւղերում բնակուող հայերի ընդհանուր թիւն Բալու քաղաքի հայ բնակիչների հետ 60—70 հազար էր, իսկ քրդերինը մօտ 30 հազար... Այդ գաւառում այժմեան հայերի թիւն է ընդամենը 17—18 հազար, մինչդեռ քրդերի թիւը 70—65 հազարի կը յանգի... Հայ ազգաբնակչութեան թուի այդ խոշորէկ սահմանափակումը յատուկ չէ, ի հարկէ, միայն Բալու գաւառին»: «Ի՞նչ եղան հայերը», ահա մի ուշադրաւ հարց, ասում է պ. Շւոտ, և աշխատում է իրականութիւնից վերցրած իր ճշգրիտ նկարագրներով պատասխանել այդ հարցին:

Նա նկարագրում է մի դէպք, մէկն այն բիւրաւոր դէպքերից, որոնք այդ երկրում այնքան սովորական են դարձել, և որոնց մասին կրկնութիւնը երբէք անօգուտ չէ: Ամբողջ հայ զիւղում Մէլիք-Սդոհ 60—70 անդամից բաղկացած ընտանիքը կայ, հարուստ ու բարեկեցիկ: Մէլիք-Սդոհ, ինչպէս և շատ ուրիշ հայ մէլիքներ թիւրքաց Հայաստանում, «երջանիկ ու բարեկեցիկ են», որովհետև կեանքը նրանց սովորեցրել է անծայր, անասնական համբերութիւն: Համարում է սակայն մի վայրկեան, երբ այդ իմաստուն համբերութիւնն էլ չի օգնում: Մէլիք-Սդոհ ունի մի գեղեցիկ թուռ, 15 տարեկան թուրվանտան. այս աղջկայ գեղեցկութիւնը գրաւում է քրդական Քուրմ զիւղի ցեղապետ Ալի աղայի ուշադրութիւնը, որ պահանջում է թուրվանտան, իրան տալ կնութեան: Սրա հակառակորդ Քար-Օր զիւղի ցեղապետ Զէյնէլ աղան լուր է ուղարկում Մէլիք-Սդոհին թէ թուր-

վանտան իրան է պատկանում և եթէ համարձակուի Ալիին տալ, նա սարսափելի կերպով վրէժխնդիր կը լինի: Այս երկու արիւնարբու գազանների մէջ ինչ անի ոչխարացած, ստրուկ հայր. նա հանդարտ սպասում է դէպքերի ճակատագրական յաջորդականութեանը: Ալին առաջինը փախչնում է Թուրվանտային, Ձէյնէլը նրա հետ կռուի է բռնում ֆլայ աղջկայ համար, երկու քիւրդ ցեղերն ընդհարում են, հետևանքը...

Ահա՛ Երկու արիւնախանձ ցեղերի մի չարախ տեսող ահռելի ճակատամարտի ընթացքում, որ տեղի ունեցաւ Մրջիւնիկ և Սագրաթ հայաբնակ գիւղերի միջեւ ընկնող դաշտավայրում — քրդերի կողմէն աւարառութեան ենթարկուեցան հետեւեալ հայ գիւղերը՝ Գմբէթ, Ապարանք, Նըխրի, Նըպչի, Սղամ, Ձէթ, Ղամիշլուք, Արդիխան, Մէզրէ, Մրջիւնիկ, Նոր-Շնակ և Սագրաթ... գիւղերէն մօտ 200 հոգի կոտորուեցան, որոնց մէջ և Մէլիք Սդօն ու իր երեք որդիքը, Մարտօն ապաստանած էր իր աղջկայ մօտ՝ Ալի աղայի տանը: Մէլիքին ու գերդաստանին արիւնցնելու համար Ձէյնէլ աղան յատկապէս մի խումբ էր ղըրկած Ղամիշլուք: Սյգ խումբը չը բաւականացաւ իրեն տուած հրամանով, խժժեղի արարքներով քարոքանդ արին Ղամիշլուքը աւերակների տակ թաղելով տասնեակ զոհեր: Երկու սեռի պատանիներին էլ գերի տարին Քար-Օր, ուր այդ խեղճերը մնացին 1—2 շաբաթ, Ձէյնէլ աղայի սպանուելէն յետոյ, Դօղքըցոց շէյխի կարգադրութեամբ գերիներին տարին Բէրիա-Հալէպ քաղաքը և լաւ գնով ծախեցին պատրացիներին:

Իսկ Թիւրք կառավարութիւնը... Նա յաղթող Ալի աղային չնորհեց Բէզի տիտղոս և բազմաթիւ ընծաներ... Այս է եղել իրականութիւնն այն «դրախտի», որի անունից խօսում են ամօթալի մեղադրանքների կոյր սիրահարները. որոնք շարունակում են պնդել, թէ այդ բոլորը տանելի էր, որովհետեւ իրանք այնտեղ, այն «կարմիր դրախտում» չէին գտնուում: Գուցէ նրանք, այդ ողորմելի «պօլիտիկները» իրաւունք էլ ունեն «տանելի» համարել այդ «դրախտում» ապրուստը, քանի որ այնտեղ ժողովուրդ կայ, որ ապրում է հետեւեալ կենսական փիլիսոփայութեամբ, որ մենք կ'արտագրենք բառադրաւ Շւօտի գրքից:

«Ձէ որ նրանք քիւրդ են. նրանց համար հալալ է մեր մաշն էլ, մեր կնիքն էլ, մեր արիւնն էլ... Միայն թէ մեր լոյս հաւատին չը դաշեն, ու մեր հայութիւնը մեղմէ չը խլեն... Մենք ժրաջան մարդիկ ենք... Մենք դարձեալ մայի և կնոջ տէր կը դառնանք... Իսկ քիւրդը էլի չունի և էլի մեզ պիտի կարօտի... Մենք հայերս որ կանք, ոչխար ենք. քրդերը՝ գայլ. որ-

քան էլ ոչխարը դայլի—զազանի փայլինի, որքան էլ նրան մորթեսուտես, նա չի վերջանար և օրըստօրէ կ'աճի: Մինչդեռ գայլը տեսէք, թիւը նուազ, փոքր միշտ քաղցած...» Զարմանալի է սակայն, որ այս իմաստուն փիլիսոփայութիւնը, ինչպէս տեսանք, չի էլ արդարացել Բալուում: Ուր 70 հազար հայերի թիւը իջել է 18 հազարի, սրանք ոչխարներն են. 30 հազար քրդերի՝ այսինքն գայլերի թիւը, նոյն ժամանակում, բարձրացել է 65 հազարի... Թուերը շատ են պերճախօս: Ասենք այդպիսի փիլիսոփայութիւնն իր կեանքի առաջնորդ ընտրող ժողովուրդն իրաւունք էլ չունի տրանջալ, պատմութեան օրէնքը անողոք է և անխուսափելի:

Ա. Ա.

## Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Գալուստ Տէր-Մկրտչեան—Գրիգոր-Մաննաճիհր Ռաֆիկ Միհրան տոհմից, արատապ. «Արարատ»-ից, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 2) " " — Պետրոս Սիւնեաց Լալիսկոպոս Արտատպած «Արարատ»-ից, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 3) " " — Ստեփանոս Իմաստասէր Արտատպ. «Արարատ»-ից, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 4) " " — Ղազար Փարպեցու ձեռագիրը, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 5) Բ. Եպ. Գէորգեան (Ճուղուրեանց) Վաղարշապատցի. Խորենացուն Խորենացու պէտք է հասկանալ, Թիֆլիս, 1902 թ., գինն է 1 ռ.:
- 6) Սոխակ Հայաստանի, հրատարակեց Գր. ք. Գրիգորեանց, I հատոր, 5 տպագրութիւն, Բագու. 1902 թ., գինն է 1 ռ. 20 կ.:
- 7) Լօրդ Լիտտօն, Պամպէյի վերջին օրերը, թարգմ. անգլ. Յ. Միրզոյեան, հրատ. Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս. 1903 թ.:
- 8) Ն. Սուվօրով, Եկեղեցու և պետութեան յարաբերութիւնները, թարգմ. Պ. Տէր-Յարութիւնեան, Վաղարշապատ, 1902 թ., գինն է 30 կոպ.:
- 9) Բժ. Վ. Արծրունի, Նորածին երեխաների հիւանդութիւնները, Թիֆլիս, 1902 թ., գինն է 5 կոպ.: